

Journal of Analytic Divinity
International Refereed Journal
Cilt/Vol: 2, Sayı/Issue: 3, 2018, ss/pp.48-62.
Geliş tarihi: Kasım 2018
Kabul tarihi: Aralık 2018

ISSN:2602-3792

ANKARA-TURKEY.
This article was checked by iThenticate.

Analytic Divinity Center
www.andcenter.org

“HATIRLAMA” VE KUR’AN’İ BAĞLAMDA “ZİKİR”

Mahmut KÖKVER*

ÖZET

“İnsan” kelimesini incelediğimizde bu kelimenin köken itibariyle iki farklı kullanımı olduğunu görmekteyiz. Bunlar; “ünsiyet” ve “nisyan” kavramlarıdır. “Ünsiyet” insanların birbirleriyle uyum içerisinde yaşaması durumudur ki bu insanların toplum halinde yaşaması gerçekliğini ortaya koyar, “nisyan” ise unutmak manasına gelmekte olup, insanın unutkan bir varlık olduğuna işaret eder. Bir şeyin unutulması onun önceden biliniyor olduğunun göstergesidir. Dolayısıyla insanların unutmuş oldukları hakikatleri tekrardan hatırlamaları için Allah insanlığa peygamberler göndermiş ve vahiy ile onları desteklemiştir. Bundan dolayıdır ki Kur’an’ı Kerim’de yer alan zikir ile ilgili ayetlerin genelinde hatırlatma bağlamı yani peygamberler, peygamberlere gönderilen ilahi mesajlar, vahiy, Tevrat, Kur’an vb. yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: İnsan, Hatırlama, Kur’an’ı Kerim, Zikir

RECALL AND INVOCATION IN THE CONTEXT OF THE QURAN

ABSTRACT

When we examine the word human origin, we see that this word has two different uses. These; The concepts of “ünsiyet” and “nisyan”. Eder Unity wealth means that people live in harmony with each other, which reveals the reality of people living in society, in process of oblivion people means to forget and indicates that man is a forgetful being. Forgetting something is an indication that it is

*Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, el-mek: mahmut_kkver@hotmail.com

already known. There fore, Allah sent prophets to man kind and supported them with revelation so that people could remember the truths they had forgotten. There fore, the Quran in the Holy Quran in the context of the verses about the remembrance of the prophets, prophets sent to the divine messages, revelation, Torah, Qur'an and so on is located at.

Keywords: Human, Recall, Quran, Invocation

GİRİŞ

“İnsan kimdir” sorusu tarih boyunca her daim değerini korumuş bir sorudur. İnsan, varlığının farkına varmasıyla birlikte üzerinde en çok durduğu konulardan bir tanesi kendisini sorgulaması ve kim olduğunu araştırmasıdır. Zaman ve mekân farklılık gösterse de bu konu önemini kaybetmeden dikkatleri üzerine toplamayı başarmıştır. Eski Yunan Felsefesinden tutun da günümüzdeki modern felsefi ekollere kadar, en ilkel dinlerden, en gelişmiş dinlere ve İslamiyet’e kadar her tür düşünce sistemi ve din “insan kimdir” ve “mahiyeti nedir” gibi soruların üzerinde durmuş ve kendilerine göre çeşitli cevaplar ortaya koymuşlardır(Bağçeci, 2005: 33).

İnsan, Arapça’da “ins” kökünden türetilmiştir. “Beşer, insan topluluğu” anlamına gelen “ins”, daha ziyade insan türünü ifade etmekte olup bu türün erkek veya dişi her ferdine insi/insan denilmektedir. Kelimenin aslının “unutmak” manasındaki “nesy” kökünden türetilmiş“insiyan” olduğu ileri sürülmüştür. Bu fikri ileri sürenler “insan ahdini unutmaları sebebiyle bu ismi almıştır” şeklindeki düşünceye dayanır. İnsan kelimesi aynı zamanda “üns” mastarı ile de irtibatlandırılmıştır. “Uyum sağlamak, alışmak” anlamlarına gelen “üns” Türkçe’de ünsiyet olarak kullanılmaktadır. Teennüs “insan” olmak manasına gelirken isti’nas “cana yakın olma, vahşi hayvanın evcilleşmesi” anlamlarını taşımaktadır. Nitekim “enes” vahşetin karşıtıdır. Ayrıca “insanü’layn” tabirinin “göz bebeği” anlamına gelmesi dikkat çekicidir(Cevheri, 1984: III/904-906). Ragıb el-İsfehani, “ins” kelimesini cinnin, “üns” kelimesini de ürkmek anlamına gelen “nüfûr” mastarının karşıtı olarak gösterir. İsfehani’ye göre insana bu ismin verilmesi, hemcinsleriyle birlikte uyum halinde yaşayabilmesiyle alakalıdır. İnsanın “yaratılış itibariyle sosyal varlık” olarak tanımlanması da bundan ötürüdür (İsfehani, 1961: 159-160).

İnsan sözcüğü Kur’an’i Kerim’de tekil ve çoğul olarak (ins, enâsi, ünâs, nâs) 330 yerde geçmektedir. En yüksek kullanım, 241 sayısı ile, çoğul şekli olan “nâs” yani insanlar kelimesidir. Bu kullanımdan şu sonucu çıkarabiliriz: Kur’an’i Kerim, muhatabı olan insanı, her şeyden önce bir toplum varlığı, yani sosyolojik bir varlık olarak görmektedir. Nâs kelimesi kullanılarak verilen mesajların en

önemlilerinden biri şudur: Allah, ayetlerini genellikle “nâs”a yani topluluk halindeki insana açıklamaktadır. İnsanın toplumsal bir varlık olarak alınışının karşımıza çıkardığı pencereler açısından özellikle Bakara, 2: 213. ayeti dikkat çekicidir: “İnsanlar tek bir ümmetti, Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdi ve beraberlerinde, insanların anlaşmazlığa düştükleri şeyler konusunda, aralarında hüküm vermek üzere kitapları hak olarak indirdi. Kendilerine apaçık ayetler geldikten sonra o konuda ancak; kitap verilenler, aralarındaki kıskançlık yüzünden anlaşmazlığa düştüler. Bunun üzerine Allah iman edenleri, kendi izniyle, onların hakkında ayrılığa düştükleri gerçeği ilettiler. Allah dilediğini doğru yola iletir.” Bu ayetten anlıyoruz ki insana peygamberler aracılığıyla mesajlar gönderilmesi insanın bir toplum olarak meydana geldiği anda başlamıştır. Bu ayette geçen “hüküm”, “mizan” (ölçü, düzen), “hükmetmek” , “ihtilaf” (çekişme, tartışma), kelimeleri son derece düşündürücüdür. Anlatılmaktadır ki bu kavramlar, toplum haline ulaşmış insan hayatında bir anlam ifade etmekte ve kaçınılmaz olmaktadır. Peygamberlerin esas görevlerinden birisi de bu düzenlemeyi, evrensel bağlamdaki mesajları ve genel ölçütleri getirmektir (Öztürk, 2001: 2). Tarihin ve insanın yaşadığı ve yeryüzünde egemenlik kurduğu en eski dönemlere ait elimizdeki bütün veriler, insanın her zaman toplum halinde hayatını sürdürdüğünü ortaya koymaktadır. Allah, insanın en eski çağlarda sade yapılı bir tek ümmet olduğunu, aralarında bir ayrışmanın bulunmadığını, ayrışmaların, zamanla ortaya çıktığını bildirmektedir. İslam, yapısını hiç şüphesiz ve açık bir biçimde toplum temeli üzerine kuran ve hiçbir zaman toplum faktörünü göz ardı etmeyen bir dindir (Bilgiz, 2012: 692).

“İnsan” kelimesinin kökeni için ortaya atılan görüşler arasında “nisyan” sözcüğü, diğer anlamlardan daha fazla bir şöhret kazanmıştır. Bunun temel sebebi, günlük konuşma dilinde buradan türetilmiş deyimlerin varlığından kaynaklanır. Örneğin genellikle bir mazeret belirtmek için kullanılan “insan nisyan ile malûldür” deyimini bu bağlamdadır. Bu yönüyle “nisyan” insan ile özdeşleşerek öteki anlamların önüne geçer. İslam ahlakçıları unutmama kavramını, vahşilik ve yabanilik ile bağlantısını kurarak açıklamışlardır. Bu yönüyle insan vahşidir ve bu özellik insana her zaman eşlik eder. Vahşet ile nisyan arasında bir bağlantı vardır, zira insanı yabani kılan özellik, bir şeyi unutmaması veya bilmeyişidir. Bu durumda yabanilik ile unutmamak daha sistematik bir bilgi teorisinin unsurları haline gelerek insan ve kâinat anlayışını şekillendirir. Özellikle bu görüş İslam düşüncesi içerisinde yer alan metafizikçi sūfilerin

yaklaşımlarıyla ve kısmen Platoncu (Eflatun) ruh ve bilgi teorisine yaklaşır. Platoncu bilgi teorisi bilgiyi, hatırlamak; cehaleti ise unutmak olarak yorumlamıştır. Platoncu bu bilgi teorisinin kısmen karşılığı, İslam geleneğinde “zikir-hatırlatma” anlayışıyla uzlaştırılarak bir insan anlayışı ortaya konulmuştur. Bunun için Müslümanlar bedensel varlığın öncesinde bir var olma tahayyülü olarak “elest” inancını ortaya koymuşlardır. “Bezm-i elest” şeklinde atıf yapılan bu durum bedenlerin yaratılmasından önce ruhlar ile yaratıcı arasındaki sözleşmeye, atıf yaparak dini düşüncenin kurucu unsuru haline gelmiştir. Bu bağlamda İslam geleneğinde “fitrat üzere yaratılmak” ve İslam’ın “fitrat dini” olarak ifade edilmesi söz konusu olmuştur. Bu durum, yaratıcı hakkındaki ezeli bilginin yaratılıştaki bulunması anlamına gelmektedir. Bu durumda insan Tanrı hakkında bilgi sahibi olmuş, sonra ise bu bilgiyle doğmuştur. Ancak yeryüzüne gelip, bedenleşmek bu bilginin unutulmasını beraberinde getirmiştir. Aynı zamanda insanın yeryüzünde bedenleşmesiyle beraber unutmamanın yanında yabancılaşma yani vahşilikte ortaya çıkmaktadır. Başka bir deyişle insan yeryüzüne geldiği anda nisyan ve yabancılaşma ile hemhâl olur. Peki, insanın unutmuş olduğu bu bilgileri tekrardan hatırlaması mümkün müdür? İşte bizim konumuzun muhtevasını oluşturan temel nokta burasıdır.

Bu çalışmadaki problem; hatırlama kavramı ile Kur’an’i Kerim’de yer alan zikir kavramının felsefi bağlamda ilişkisini ele almaktır.

Çalışmadaki amaç ise; insanın hatırlamasını Kur’an’i Kerim’deki zikir kavramıyla bağlantısını ortaya koyup, bunun özellikle epistemolojik açıdan bilginin kaynağı üzerine ortaya konan görüşler ışığında incelenmesidir.

Biz bu çalışmada; tarihsel dokümantasyon tekniğini ile çalıştık. Bu tekniği kullanırken kavramlarımızın anlamlarını doğru ve eksiksiz verebilmek için farklı sözlüklere müracaat ettik. Kur’an’i Kerim’de zikir kavramını ortaya koyarken ilgili ayetlerin meallerine başvurmakla beraber, anlaşılmayacağını düşündüğümüz yerlerde ise, değişik tefsirlerden istifade ederek konuyu ele aldık.

İlk olarak insanın bilgiyi nasıl elde ettiğine dair felsefe tarihindeki düşüncelere kısaca değinerek bu konuyu epistemolojik açıdan bilginin kaynağı başlığı altında ele alalım.

Epistemolojik Açıdan Bilginin Kaynağı

Bilgi, insan olmanın ve yeryüzüne gelmenin ilk nedenidir. Çünkü bilgiyi alan varlık insan oldu. Bilgi edinme olayı sadece insana özgüdür. Seçmek, düşünmek acı çekmek ve inanmak onun kaderi haline geldi. Bilgi bu dünyayı kurma arayışında bir rehberdir. İnsana niçin ve nasıl yaşayacağını bilgi söyler. Bu sebeple, dünya ile anlamlı ilişki kurma, onu dönüştürme ve yeniden üretmenin yolu bilgidir.

geçer. Yeryüzünün varlığı bilgi ile başladığı gibi, toplumlar ve uygarlıklarda bilgi ile kurulmuştur. İnsanlar birbirini bilerek toplu bir şekilde yaşamışlardır. Uygarlıkların temelinde madde değil, bilgi bulunmaktadır. Çünkü temel yönlendirme, düşünme, seçme, üretme ve barışma yöntemleri hep bilgiyle var olmaktadır(Yıldırım, 2007: 1-2).

İnsanlar tarih boyunca bilginin kaynağı ile ilgili pek çok soru ortaya atmışlardır. Temelde bu sorular şunlardır: “Bilgi nasıl elde edilir?”, “Bilginin elde edilmesinde zihnin payı mı daha etkilidir, yoksa zihnin dışında alınanların mı?”, “Akıl kendi başına bilgi elde etme yeteneğine sahip midir?”, “Duyu ve algıların, bilgilerin kazanılmasındaki rolü nedir?” Felsefe tarihinde, insanın bilgiyi kazanmadaki rolünde aklın düşünme yeteneği ve duyuların algılama, gözlemlene yeteneğini öne çıkaranlar olmuştur. Öte yandan felsefe tarihi bize ne duyular ne de akla fazla önem vermeyip, gerek duyular gerekse aklın doğru bilgiyi vermede yetersiz hatta aldatıcı olduğunu söyleyen, bununla birlikte bilginin, kendisinden şüphe edilemez, kesin bir bilginin var olduğunu iddia eden bir grup insanın olduğunu göstermektedir. Bu insanlar bu tür bir bilginin temeline insanda var olduğunu iddia ettikleri bir başka yetiyi, üstün bir bilme yetisini koymaktadır ki hakkında verdikleri tasvirde onun genel olarak sezgi diye adlandırabileceğimiz bir yeti olduğu anlaşılmaktadır. Yunan dünyasında Plotinos, İslam dünyasında Gazali ve diğer İslam mistikleri veya tasavvufçuları çağdaş Batı felsefesinde Bergson, bu gruptadır(Arslan, 2016: 50-51).

Bilginin özelliği ve kaynağına ilişkin felsefe problemine baktığımızda ilk olarak John Locke’a değinelim. Locke, bilginin kaynağına ilişkin yazmış olduğu ünlü “İnsan Zihni Üzerine Bir Deneme” adlı eserinde, zihni “üzerinde hiçbir yazı bulunmayan, hiçbir tasarıma sahip olmayan beyaz bir kağıda veya bir levhaya (tabularasa) benzetir. Peki zihin, bu tasarımları ve düşünceleri nereden elde eder? Zihin, aklın ve bilginin bütün malzemesini nereden alır? Buna tek kelime ile cevap veriyorum: Deneyden.” Görüldüğü gibi Locke, zihni deney öncesinde üzerinde veya içinde hiçbir şey bulunmayan boş bir levhaya benzetmekte ve bilginin bütün kaynağını deneyde, gözlemlerde, duyuların kullanımını sonucu zihne gelen verilerde bulmaktadır. Başka bir deyişle Locke’a göre insan zihninde doğuştan gelen hiçbir bilgi mevcut değildir ve her türlü bilginin kaynağı ve aracı deneydir. Felsefe dilinde kaynağı deney olan bu tür bilgilere, “deneyden sonra gelen, deneyle elde edilmiş” bilgiler anlamında “a posteriori” bilgiler denir. O halde Locke’a göre her türlü bilgi a

posterioridir. Akılcı filozoflar, deneyci filozoflardan farklı olarak deneyden gelmeyen, deney öncesi olan bir bilginin imkânına inanırlar. Bu tür bir bilgiye felsefe dilinde “a priori” bilgi denir. A priori bilgi, yalnızca özdeşlik gibi dış dünya hakkında bize bilgi vermeyen, ancak zihnin kendisine dayanarak çıkarsamalar yaptığı bir ilkenin bilgisi değil; aynı zamanda ve özellikle deneyin bize hiçbir zaman için veremeyeceği, evrene ilişkin bazı temel doğruları keşfettiren bir bilgidir. Akılcı filozofların görüşlerinin bir diğer uzantısı, insan zihninde doğuştan bilgilerin olduğuna ilişkin tezlerdir. Bu görüşe de bilgi ile ilgili olarak doğuştancılık (inneisme) veya doğuştancı bilgi görüşü denir. İnsan sahip olduğu ana bilgileri veya bilgi ilkelerini deneyle elde etmediğine göre, bu bilgileri veya ilkeleri doğuştan kendisi ile birlikte getirmek durumundadır. Nitekim bu görüşün ilk temsilcilerinden olan Platon bilgiyi, “insan zihninde bulunan, ancak insanın farkında veya bilincinde olmadığı şeyin “hatırlanması” (amnesis) olarak tasvir eder(Arslan, 2016: 72-75).

Epistemolojik bağlamda bilginin kaynağına dair verilen bu kısa bilgilerden sonra, bu bilgi kaynaklarından birisi olarak ortaya atılan “hatırlama” kavramını ele alıp bu kavramın İslam geleneğindeki yansımalarını inceleyelim.

Hatırlama

Hatırlama, birisinin unuttuğu bir şeyi aklına getirmek, unutmamasına destek olmak, uyarmaktır. Bir başka ifadeyle hatırlama, önceden öğrenilen bir şeyin zihinde yeniden canlanmasını sağlamak şeklinde tarif edilmektedir(TDK, 2018).Hatırlama önceden öğrenilmiş ya da olmuş bir şeyi bellekte yeniden anma durumudur(Ruhbilim Terimler Sözlüğü, 1974). Platon felsefesinin çekirdek kavramı olarak, ruhun bedene girmeden önceki varlığında görmüş olduğu ideaların bilince dönüşüdür. Platon’da hatırlama, her türlü deneyden bağımsız bir ilk bilgi olarak ruhta baştan beri bulunan bilgiyi yukarı çekip çıkarmaktır. Hatırlama, bilgide önsel olan için Platon’un ortaya koyduğu bir kavramdır(Felsefe Terimler Sözlüğü, 1975).

Antik Yunan’dan günümüze pek çok filozofun ruh ve bilgi anlayışında “hatırlama”nın ayrı bir yeri olduğu görülmektedir. Özellikle Platon’un felsefesindeki ruh ve bilgi anlayışı bunun temelini oluşturur. Platon, ruhun özü itibarıyla, yaşadığımız geçici dünyaya değil, ebedi dünyaya bağlı olduğunu ortaya koyan anlayıştan hareket ederek, ruhu hakiki bilgiye ulaşmanın yolu olarak ele alır ve ruh ile idealar arasındaki ilişkiyi mitos yardımıyla açıklar (Guthrie, 1999: 100). Platon, ruhun ezeli ve ebedi olduğunu düşünür. Ona göre, ruhun idealar âleminde ayrılarak yeryüzüne gelmesi ve bir bedene girmesi ise idealar âleminde son derece mutlu olan insan ruhunun nesnelere dünyasını duygular aracılığıyla tanımak isteğinden

kaynaklanmaktadır. Doğuş unutkanlığı da beraberinde getirir. Fakat kesin bir unutmama söz konusu olmadığından, ruh dünyada idealar dünyasının bozuk yansımalarını görünce hatırlamaya başlar. Hatırlama bilme sürecinin başlangıcıdır. Ruhta doğru tasavvurlar ilk olarak bilinçsiz bir halde bulunurlar; bunlar ilkin, bir rüya gibi kımıldanırlar; doğru sorular ve araştırmalarla sonunda hakiki bilgi haline gelirler. Buna göre öğrenmek, eskiden bilinen bir şeyi hatırlamaktan başka bir şey değildir(Platon, Menon 81 c-d).Platon anımsama/hatırlama öğretisinin değerini kanıtlamak üzere, Menon'da bir köleye zor bir geometri problemi çözdürtür. Bu kişinin bilmediğini sandığı bir problemi çözmesi, onun bir şeyin bilgisine daha önceden sahip olması demektir. Anımsama teorisinin gerçekte ortaya koyduğu düşünce, insan zihninin, deneye bağımlı kalmaksızın, öğrenmenin bütün koşullarına kendiliğinden sahip olmasıdır(Kaya, 2013: 175). Platon bu düşünce ile felsefenin iki ana görüşü olan, ruhta bilinçsiz bir halde bulunan doğuştan tasavvurların olduğu görüşü ve doğru sanı ile episteme (bilgi) arasındaki karşıtlığı çözmüştür. Doğru sanı sallantılı ve süreksizdir, bilgi ise bir temele ve sebebe bağlanmakla, sağlam ve sürekli olur(Gökberk, 1998: 57).

İslam düşünce geleneğine bakıldığında Platoncu bilgi ve ruh anlayışına yakın görüşlerin olduğu görülecektir. Bu minvalde İmam Gazali'nin ma'rifet anlayışı karşımıza çıkmaktadır. Gazali ma'rifetin fitri olduğu görüşündedir. Gazali'ye göre ilim ve hikmetin kaynağı insan nefindedir ve meyvenin tohumda bulunuşu gibi kuvve halinde orada meknuzdur. İnsani nefslerde gizli halde bulunan ilmin kuvveden fiile çıkması için belli bir gayrete ihtiyaç vardır. Öğrenme çabası ilmin ortaya çıkmasını sağlar. Gazali'ye göre ruhların ezal bezmindeki ikrarından kasıt bilkuvve mevcut olan ilim kabiliyetinin varlığıdır. Gazali, buradaki ikrarın dil ile yapılan bir ikrar değil, bedenlerden arındırılmış olan nefslerin ikrarı olduğu görüşündedir. Gazali buradan hareketle her insanın iman üzere doğduğunu yani Allah'a iman ve O'nu tanımanın insanın fitratında meknuz olduğunu belirtmiştir. Fakat insanların bir kısmı bunu unutarak yüz çevirmiştir. Bu sebeple Kur'an'da hatırlamaya (tezekkür) sıkça vurgu yapılmıştır. Tezekkür insanın fitratında mevcut olan ve unutulmuş bir şeyin tekrardan gün yüzüne çıkmasıdır. Öğrenme de insanın dışarıdan bir şeyi elde etmesi değil, cilalandıktan sonra bir suretin aynada görünmesi gibi nefsinde mevcut olan şeyin üzerinden örtünün kalkmasıyla olur(Gazali, 1986: 105, 106). İlimler bütün insani nefslere yerleştirilmiş olup her insan ilimleri öğrenmeye kabiliyetli olarak yaratılmıştır. Nefsin dünyaya gelmesiyle bedenle

olan birlikteliği, tamamen bedenin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelmesi ve dünya zevklerine boğulması, hastalanmasına neticede fitratın sahip oldukları ilmi kaybetmesine yol açar. Dünya ile aradaki kuvvetli bağ çözüldüğü zaman nefis kendisine öğretilen ilmi hatırlamakla aydınlanır ve anlar ki bunu ilk yaratılıştaki safiyetini koruduğu zamandan beri biliyordur. İşte nefis unuttuğunu tekrar hatırlamak, kaybettiğini bulmak ve yaratılışında mevcut olan asli ilmi yeniden elde etmek için öğrenmeye ihtiyaç duyar. Çünkü ilimler insani nefslerde yok olmaz yalnızca unutulur. Şu halde nefsin öğrenmeyle meşgul olması, daha önceden mevcut olmayan bir ilmi var kılmak değil, nefsin ilk yaratılıştaki temizliğine ve fitratına dönmesi, kemale ermek ve saadete ulaşmak için kendisinde kuvve halinde bulunan şeyleri fiile çıkarması ve bunun için çeşitli sebeplerle sonradan âriz olan hastalığın giderilmesi anlamına gelir(Gazali, 2000: 234).

Buraya kadar hatırlamaya ilişkin, hatırlamanın anlam muhtevasını, felsefi ve İslam geleneği açısından ifade ettiği değeri ele aldık. Bu aşamadan sonra, çalışmamızın diğer önemli unsuru olan zikir kavramına değinelim.

Zikir

Sözlük anlamı itibariyle “zikir”: Unutmamak, istenilen şeyin zihne döndürülmesi, hatırlama, anma, hatırlatma ve bildiğimiz şeyleri sürekli akılda tutmak anlamlarına gelir(Halil b. Ahmed, 2004: 5/246). Bir başka ifadeyle zikir, unutulmuş bir şeyin tekrardan hatırlanması manasını ifade ettiği gibi, elde edilen bilginin unutulmamak üzere zihinde daimi bir şekilde canlı tutulmasını da kapsamaktadır (İsfehani, 1991: 1/342, 347). Zikir, Allah’ı hatırlamak, günlük hayatın hemen her safhasında Allah’la beraberlik şuuru içinde yaşamaktır (Cebecioğlu, 2014: 546).

Geniş bir muhtevayı içerisinde barındıran zikir kavramının anlamı, günümüzde anlam kaybına uğramış ve yalnızca Allah’ın adını dil ile tekrar etmekle sınırlandırılmıştır. Oysa zikirle ulaşılmak istenen temel hedef, unutilan şeyi hatırlamak ve unutmamak için hatırdaki tutma çabasıdır. Bunun neticesi de kişinin iç benliğindeki ilahi bağın ve tecrübenin olgunlaşmasıdır (Öztürk, 1992: 78, 80).

Kur’an’i Kerim’de zikir ve türevlerinin geçtiği ayetleri ele aldığımızda zikir kavramının pek çok farklı anlamlarda kullanıldığını fakat genel itibariyle hatırlama ve hatırlatma bağlamında olduğunu görmekteyiz. Bu kullanımlara göz atarsak karşımıza şöyle bir pencere çıkmaktadır: Tefekkürle birlikte hatıra getirmek, çokça hatırlamak ve hatırlatmak, Allah’ın insana verdiği nimetleri ve bu nimetlerin şükrünü eda etmek,¹ Kur’an ayetlerinden ders almak,

¹En’âm, 6/69; Bakara, 2/40A’râf, 7/201; İbrahim, 14/5; Kehf, 18/63; Ra’d, 13/19; Meryem, 19/16

ayetleri tezekkür ve tefekkür etmek,²peygamberler,³tevhit,⁴ Allah'ın yardımına güvenmek, dua etmek, namaz kılmak, terbiyede bulunmak, tekbir getirmek,⁵ bütün hallerde Allah'ı saygıyla anmak, iman, ibadet, Allah'ın emir ve yasaklarına itaat etmek, Allah'ı rahmet ve mağfiretiyle hatırlamak,⁶ geçmiş peygamberlere gönderilen ilahi mesajlar, vahiy, Kur'an ve Tevrat...⁷Bu manaların tümünü bünyesinde barındıran zikir kavramının, hiçte azımsanmayacak bir muhtevaya sahip olduğu görülmektedir(Bilgiz, 2006: 210-211).

Zikrin sözlük anlamı ile Kur'an'daki anlamları arasında genelde bir uyum söz konusudur. Ancak Kur'an, bu kavramın anlam alanını daha da genişleterek özel anlamlar da kazandırmıştır. Şöyle ki zikir, unutmamak, unutmamak üzere hatırında tutmak gibi sözlük anlamlarını ifade ederken, Kur'an'da Allah'ı, O'nun emirlerini, yasaklarını, mesaj ve uyarılarını unutmamayı ve onlarla bütünleşerek yaşamayı ifade etmektedir. Genel olarak Allah'ın tüm mesajlarına, özelde de Kur'an'a "ez-zikir" denilmesi, vahyin, ilahi mesajların, insanlara sürekli Allah'ı ve unutulmuş hakikatleri hatırlatıcı hususları ihtiva etmelerindedir(Sealibi, 2014: 3/49).

Hatırlama Zikir İlişkisi

Zikrin pek çok ayette hatırlatma manasında kullanıldığını ifade etmiştik. Yukarıda hatırlama kavramını ele aldığımızda bu kavram için:"Önceden öğrenilen bir şeyin zihinde yeniden canlanmasını sağlamak" şeklinde açıklamıştık.Dolayısıyla bizim bir şeye hatırlatma kavramını kullanabilmemiz için onun daha öncesinden bildirilmiş olması gerekmektedir. Kur'an kendisine zikir kavramını kullanıyor. Peki, Kur'an bizlere ne zaman öğretildi de kendisine zikir yani hatırlatma diyor?Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Müslümanlar bedensel varlığın öncesinde bir var olma tahayyülü olarak "elest" inancını ortaya koymuşlardır. "Bezm-i elest" şeklinde atıf yapılan bu durum bedenlerin yaratılmasından önce ruhlar ile yaratıcı arasındaki sözleşmeye, atıf yaparak dini düşüncenin kurucu unsuru haline gelmiştir. Bu bağlamda İslam geleneğinde "fitrat üzere yaratılmak" ve

²Bakara, 2/269; Âl-i İmrân, 3/7, İsrâ, 17/41

³Talak, 65/9-10

⁴Enbiya, 21/36

⁵ Bakara, 2/198; A'râf, 7/205; Enfâl, 8/45; Hûd, 11/30,Hud, 11/114; Nûr, 24/36; Ankebût, 29/45; Cum'a, 62/9;

⁶ Bakara, 2/151-153, 238-239; Âl-i İmrân, 3/191; Enfâl, 8/2; Yûsuf, 12/42; Tâhâ, 20/14 En'âm, 6/118; Ra'd, 13/28; İsrâ, 17/46; Tâhâ, 20/14, 33-34; Mü'minûn, 23/110; Nûr, 24/37; Sâffât, 37/3 Bakara, 2/63; A'râf, 7/130; Tevbe, 9/126

⁷Âl-i İmrân, 3/58; A'râf, 7/63; Hicr, 15/6, 9; Nahl, 16/44; Kehf, 18/28; Enbiyâ, 21/24-25; Furkan, 25/29-30; En'âm, 6/68

İslam’ın “fitrat dini” olarak ifade edilmesi söz konusu olmuştur. Bu durum, yaratıcı hakkındaki ezeli bilginin yaratılıştaki bulunması anlamına gelmektedir. Bu durumda insan yaratıcı hakkında bilgi sahibi olmuş, sonra ise bu bilgiyle doğmuştur. Ancak yeryüzüne gelip, bedenleşmek bu bilginin unutulmasını beraberinde getirmiştir. İnsanın görevi önceden öğretilen bu bilgilerin dünya hayatında hatırlamasıdır. Yaratıcı hakkındaki şahitlik ve ikrar, hayatın ve yaşamının anlamıyla bütünleşerek, gerçek bir insan olmanın nedeni haline gelir. Bu durumda bedenli bir varlık haline gelmek, ezeli bilgiyi unutmak, hatırlamak ise gerçek bir insan haline gelerek “ünsiyet” sahibi olmaktır(Demirli, 2017). İnsanların unutmuş oldukları bu hakikatleri tekrardan hatırlamaları için de Allah insanlığa peygamberler göndermiş ve vahiy ile onları desteklemiştir. Onun içindir ki Kur’an’i Kerim’de yer alan zikir ile ilgili ayetlerin genelinde bu bağlam yani peygamberler, peygamberlere gönderilen ilahi mesajlar, vahiy, Tevrat, Kur’an vb. yer almaktadır. Kur’an’i Kerim’deki hakikatlerin insanlığa öğretildiği zaman, insan fitratının oluşturulduğu zamandır. Nitekim insan fitratı ile Kur’an’i hakikatler asla çelişmez. Kur’an’i hakikatler, herhangi bir ekleme veya çıkartma olmaksızın, olduğu gibi bir fitrata sunulursa, o fitrat bu hakikatleri asla yadırgamayacaktır. İnsanların Kur’an’i Kerim’i okuması, Allah’ı ve hakikati hatırlaması içindir(Okuyan, 2013).

Kur’an aynı zamanda insanlık tarihinin de bir özeti mahiyetindedir. Geçmiş kavimlerin hayatlarından kesitler, peygamberlerin mücadelesine dair anlatıları içerisinde barındıran Kur’an, insanlara bunları hatırlatmaktadır. Kur’an’i Kerim’in yaklaşık üçte ikilik bir kısmı kıssalardan oluşmakta ve bu kıssalarda insanlık tarihinin ana kilometre taşları bulunmaktadır. Kur’an okuyanlar, insanlık tarihini yani “insan”ı okurlar. İnsanla ilgili en önemli değerleri hatırlar ve hayatlarında bu değerleri uygulamaya gayret ederler. Bunun için de Kur’an’ın bir ismi zikirdir(Okuyan, 2013). Kur’an’i Kerim tarihi ve tarihi olaylara özel bir önem atfetmektedir. Onun bu konudaki hedefi, olayların arkasında kalan gizli değerleri ve önemli mesajları muhataplarına ulaştırıp, bunların hatırlanmasını sağlamaktır. Bu sebeple Kur’an, tarihi araştırmaların gereği, alanı ve kapsamında o derece durur ki bunun, bilinen tarihi çağların ötesine hatta ilk insanların bilinen tecrübesinin de gerisine ulaştırılmasını ister. Kur’an’i Kerim sadece tarihi bilgileri anlatmakla da kalmaz, zaman zaman da Allah’ın yaratıcılığını, tarihin akışıyla birlikte hep var olan ilahi yasaları (Sünnetullah) görme imkânı sağlayan jeolojik ve biyolojik özelliklere de dikkatlerimizi çeker. Bütün bunları ihtiva ettiği metnin çok büyük bir kısmını bu alana tahsis eden Kur’an, söz konusu bu tarihsel arka planı özellikle kıssalarla bize anlatmaktadır(Demirci, 2014: 210). Dolayısıyla kıssalar tarihsel açıdan özel bir öneme sahiptir. Tarihin derinliklerinde kaybolmuş,

unutulmuş veya yalnızca bazı izleri insanlığın hafızasında varlığını koruyabilmiş, her zaman için geçerli mutlak hakikatleri, yönlendirme ve teşvik gibi unsurları ihtiva eden Kur'an'î kıssalar, olayları adeta onlara canlılık vererek anlatmaktadır. Esas itibariyle kıssalar bir nakil ve aktarımın ötesinde üzerinde derinliği düşünülerek bir takım yorum ve prensiplere ulaşılması ve hatırlanması gereken tarihsel veriler konumundadır. Kur'an'ı bir özel tarih olmaktan çıkararak insanlığa tarihi gerçekleri sunan bir kitap olma vasfını kazandıran işte bu temel özelliğidir(Şimşek, 1993: 52).Kur'an'ı Kerim'den kıssalardan birini örnek vererek Allah'ın bizlere kıssalar bağlamındaki hatırlatmalarını nasıl sağladığını ele alalım. Yunus Suresi 10: 22-23. ayetlerinde: “O, sizi karada ve denizde gezdirip dolaştırandır. Öyle ki gemilerle denize açıldığınız ve gemilerinizin içindekilerle birlikte uygun bir rüzgârla seyrettiği, yolcularında bununla sevindikleri bir sırada ona şiddetli bir fırtına gelip çatar ve her taraftan dalgalar onlara hücum eder de çepeçevre kuşatıldıklarını (batıp boğulacaklarını) anlayınca dini Allah'a has kılarak “Andolsun, eğer bizi bundan kurtarırsan, mutlaka şükredenlerden olacağız” diye Allah'a yalvarırlar. Fakat onları kurtarıncaya, bir de bakarsın ki yeryüzünde haksız yere taşkınlık ediyorlar. Ey insanlar! Sizin taşkınlığınız, sırf kendi aleyhinizedir. (Bununla) sadece dünya hayatının yararını elde edersiniz. Sonunda dönüşünüz bizedir. (Biz de) bütün yaptıklarınızı size haber vereceğiz.” Bu ayetlerde Allah hem geçmiş kavimlerin başına gelmiş bir olayı anlatıp bunu insanlığa hatırlatıyor, aynı zamanda hatırlamanın bir başka boyutuna da değinip, beni sadece zor zamanlarınızda değil bolluk ve rahat zamanlarınızda da hatırlayın, örnekte olduğu gibi denizdeki bir felakette hatırlayıp, kurtulduktan sonra yüz çevirenlerden olmayın mesajını veriyor. Yani Allah sadece anda değil bütün bir hayat boyunca, sürekli kendisinin hatırlanmasını istiyor.

Ayrıca, köken itibariyle hatırlama ve hatır arasında zikirle bağlantılı olarak bir ilişki söz konusudur. Hatır kavramı düşünme, akılda tutma, akıl, zihin, gönül, kalp gibi anlamlara gelmekle beraber, birisine karşı duyulan saygı ve sevginin bir ifadesi olarak da kullanılmaktadır(TDK, 2018).Gündelik hayatımıza baktığımız zaman hatır kavramını özellikle atasözleri ve deyimler içerisinde farklı kullanımlar içerisinde olduğunu görüyoruz. Bu kullanımlara bakarak, konuyu daha iyi anlayabiliriz. Örneğin “(birinin) güzel hatırı için, hatır gönül bilmek (saymak veya tanımak), bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı olmak (iyilik küçük de olsa unutulamaz), hatır eylemek (hatırlamak), hatır almak (gönül almak), hatır sormak (hâli, durumu

sormak), hatıra gelmemek(akla gelmemek), hatırı kalmak (gücenmek, kırılmak)...” gibi pek çok farklı kullanımları söz konusudur.

Allah’ın, sürekli hatırda tutulmasını istediği hususlar vardır. Mesela Allah, kendisinin her daim hatırlanmasını yani zihinde ve gönülde canlı tutulmasını istemektedir. Esasında bunun arkasında bir hikmet vardır. Bizlerin hatırına yani akıl ve kalplerimize gelen bilgiler daha önce yaşamış olduklarımızdan yani hatıralarımızdan gelir. Dolayısıyla insanlar daha yeryüzüne gönderilmeden önce yaratıcı ile bir hatıraları olduğu için Allah kendisinin ve insanın fitratına koyduğu hususların hatırlanmasını istiyor. Bunların unutulması sonucunda da hatırlatıcılar olarak peygamberler gönderiyor ve onları vahiy ile destekliyor. Bir kimsenin başka bir kimsedeki hatırı nasıl yüksek olur? Hayatımıza baktığımızda buna vereceğimiz cevap son derece açıktır. Hatırı yüksek olan kimsenin, bizdeki hatırası iyi ve fazla olduğu için hatırı yüksektir. Yani hatırı yüksek olan kimseyi biz çok hatırladığımız için o kimsenin bizdeki kıymeti yüksek olur. Dolayısıyla Allah’ta insanların hem zihinlerinde hem de gönüllerinde canlı tutulup her daim kendisinin hatırlanmasını istiyor ki hatırı insanlar tarafından yüksek tutulsun. Eğer bu sağlanmaz ise Allah’ın yerine farklı varlıklar insanın zihninde ve gönlünde yer tutar ki bu durum da tevhit akidesine zarar verir(Güngör, 2018).

SONUÇ

İnsan, tarih boyunca kendisinin kim olduğunu, nerden geldiğini, mahiyetini sorgulayan bir varlıktır. Bu noktada “insan” kelimesinden hareket ettiğimizde karşımıza iki özellik çıkıyor: “ünsiyet” ve “nisyan”. Ünsiyet; uyum sağlamak, alışmak anlamlarına gelmekte olup, insanın hemcinsleriyle birlikte uyum halinde yaşayabilmesi durumudur. İnsanın sosyal bir varlık olması da bununla ilgilidir. Nisyan ise; “unutmak” manasındaki “nesy” kökünden türemiştir. Nisyan sözcüğü, insan kelimesinin diğer anlamlarından daha ön planda yer almıştır. Bu bağlamda karşımıza “Platoncu ruh ve bilgi” anlayışı ile İslam geleneğinde “zikir-hatırlama” anlayışıyla sistematik hale gelmiş, Gazali’nin marifet anlayışıyla şekillenen bir yapı karşımıza çıkıyor. Bu ikisinin ortak özelliğine baktığımızda, İnsanın sahip olduğu ana bilgileri ve bilgi ilkelerini sonradan elde etmeyip, bu bilgileri ve ilkeleri doğuştan kendisi ile birlikte getirdiğini görüyoruz.

Konuyu özellikle “zikir-hatırlama” ilişkisi içerisinde ele aldığımızda, sözlük anlamı itibariyle zikrin; unutmamak, istenilen şeyin zihne döndürülmesi, hatırlama, anma ve bildiğimiz şeyleri sürekli akılda tutmak gibi anlamlara geldiğini görmekteyiz. Kur’an’i Kerim’deki kullanımına baktığımızda da zikir kavramının pek çok farklı anlamlarda kullanıldığını fakat genel itibariyle hatırlama ve

hatırlatma bağlamında olduğunu görmekteyiz. Kur'an'da genel olarak Allah'ın tüm mesajlarına, özelde de Kur'an'a "ez-zikir" denilmesi, vahyin, ilahi mesajların, insanlara sürekli Allah'ı ve unutulmuş hakikatleri hatırlatıcı hususları ihtiva etmelerinden kaynaklanmaktadır. Hatırlama, önceden öğrenilen bir şeyin zihinde yeniden canlanmasını sağlamaktır. Bizim bir şeye hatırlatma kavramını kullanabilmemiz için onun daha öncesinden bildirilmiş olması gerekmektedir. Kur'an kendisine zikir kavramını kullanıyor. Dolayısıyla Kur'an'ın bize önceden öğretildiği bir zamanın olması gerekiyor ki kendisine zikir yani hatırlatma kavramını kullansın. İslam geleneğine baktığımızda bu bağlamda Müslümanların bedensel varlığın öncesinde bir var olma tahayyülü olarak "elest" inancını ortaya koyduklarını görüyoruz. Bu durum, yaratıcı hakkındaki ezeli bilginin yaratılıştaki bulunması anlamına gelmektedir. Ancak insan yeryüzüne gelip, bedenleşmesi bu bilginin unutulmasını beraberinde getirmiştir. İnsanın görevi ise önceden öğretilen bu bilgilerin dünya hayatında hatırlamasıdır. İnsanların unutulmuş oldukları bu hakikatleri tekrardan hatırlamaları için ise Allah insanlığa peygamberler göndermiş ve vahiy ile onları desteklemiştir. Bundan dolayıdır ki Kur'an'ı Kerim'de yer alan zikir ile ilgili ayetlerin genelinde bu bağlam yani peygamberler, peygamberlere gönderilen ilahi mesajlar, vahiy, Tevrat, Kur'an vb. yer almaktadır.

Kur'an'ın çok büyük bir kısmının kıssalardan oluşması da hatırlama bağlamında, onun adeta insanlık tarihinin bir özetini vererek bizlere geçmişte yaşanmış, insanlık için çok önemli temel konulara değinmesidir. Tarihin derinliklerinde kaybolmuş, unutulmuş veya yalnızca bazı izleri insanlığın hafızasında varlığını koruyabilmiş, her zaman için geçerli mutlak hakikatleri, yönlendirme ve teşvik gibi unsurları ihtiva eden Kur'an'ı Kerim, adeta onlara canlılık vererek bizlere hatırlatmaktadır.

Son olarak hatırlama ile hatıra ilişkisine değinecek olursak Allah'ın, sürekli hatıra tutulmasını istediği hususların olduğunu görüyoruz. Mesela Allah, kendisinin her daim hatırlanmasını yani zihinde ve gönülde canlı tutulmasını istemektedir. Çünkü çok fazla hatırlanan kimsenin hatıra insanlar tarafından yüksek tutulur. Dolayısıyla Allah'ta insanların hem zihinlerinde hem de gönüllerinde canlı tutulup her daim kendisinin hatırlanmasını istiyor ki hatıra insanlar tarafından yüksek tutulsun.

KAYNAKÇA

- AKARSU, B.(1975). “Felsefe Terimler Sözlüğü” İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- ARSLAN, A.(2016). “Felsefeye Giriş”, 23. Baskı, Ankara: Adres Yayınları.
- BAĞÇECİ, M.(2005). “İnsanın Mahiyeti ve Ruhu”, Bilimname Dergisi (Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi) Sayı: VIII.
- BİLGİZ, M.(2006). “Kur’an’da Zikir Kavramının Anlam Alanı” Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 25.
- BİLGİZ, M.(2012). “Kuran’da İnsan ve Toplum”, Ankara: Diyanet İlmî Dergi Kur’an’ın Nüzûlünün 1400. Yılı Anısına Kur’an Özel Sayısı, s. 687-706.
- CEBECİOĞLU, E.(2014). “Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü” Ankara: Otto Yayınevi.
- DEMİRCİ, M.(2014). “Tefsir Usûlü” İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- DEMİRLİ, E.(2017). “Unutan ve Hatırlayan Olarak İnsan” <http://www.lacivertdergi.com/gundem/makaleler/2017/05/15/unutan-ve-hatirlayan-olarak-insan>
- EL-CEVHERİ.(1984). “es Sıhah Tacu’l-Luga ve Sıhahu’l-Arabiyye”, Beyrut: Daru’l-İlmi’l-Melayin.
- EL-İSFEHANİ, Ebu’l Kasım el Hüseyin b. Muhammed Ragıb.(1961).“el Müfredat fi Garibi’l Kur’an”, Mısır.
- EL-İSFEHANİ.(1911). “el-Vucuh ve’n-Nezair li Elfazi’lKitabi’llahi’l-Azîz” Kahire: Vezaretu’l-Evkaf.
- ENÇ, M.(1974). “Ruhbilim Terimler Sözlüğü” Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GAZÂLİ, Ebu Hamid Muhammed.(1986). “Mizânü’l-amel” Beyrut.
- GAZÂLİ, Ebu Hamid Muhammed.(2000). “er-Risâletü’l-ledünniye”, (Mecmûatü Resâil içinde), Beyrut.
- GÖKBERK, M. (1998), “Felsefe Tarihi”, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- GUTHRIE, W.(1999). “İlkçağ Felsefe Tarihi”, (Çev.) Ahmet Cevizci, Ankara: Gündoğan Yayınları.
- GÜNGÖR, Ö.(2018). “Din Sosyolojisi Ders Notları”, Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, (Yayınlanmamış Ders Notları).
- HALİL B. AHMED.(2004). “Kitabu’lAyn” Beyrut: Mektebetu’l Hilal.

KAYA, M.(2013). “Platon’un Ruh Kuramı”, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Cilt: 15, Sayı: 1.

OKUYAN, M.(2013).
<https://www.youtube.com/watch?v=f2qBTriO49k>

ÖZTÜRK, Y.N.(1992). “Din ve Fıtrat” İstanbul: Yeni Boyut Yayınları.

ÖZTÜRK, Y.N.(2001). “Kur’an’da İnsan Kavramı”, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı: 3.

PLATON.(1982). “Menon”, (Diyaloglar 1), (Çev.) Macit Gökberk vd. İstanbul: Remzi Kitabevi.

SEALİBİ, Abdülaziz.(2014). “el- Cevahiru’lHisn fi Tefsiri’l-Kur’an”, Beyrut.

ŞİMŞEK, M.S.(1993). “Kur’an Kıssalarına Giriş”, İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları.

TÜRK DİL KURUMU:
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori=veritbn&kelimesec=16467. (Erişim Tarihi: 15.09.2018).

TÜRK DİL KURUMU:
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=HATIR
(Erişim Tarihi: 15.09.2018).

YILDIRIM, E.(2007). “Bilginin Sosyolojisi” Ankara: Baran Matbaacılık.

